

RZECZOWNIK

NOUN

DAS SUBSTANTIV

Rzeczownik to podstawowa część mowy dla deklinacji, co znaczy, że odmienia się przez przypadek. Pozostałe kategorie rzeczownika to liczba i rodzaj oraz czasem deprecjatywność.

Przypadek / Case / Kasus jest dla rzeczownika kategorią morfologiczną (fleksyjną) o charakterze składniowym: sygnalizuje związki syntaktyczne rzeczownika z czasownikiem, przymiotnikiem, liczebnikiem, przyimkiem (zawsze musi być postrzegany w kontekście). Z kolei dla czasownika przypadek jest kategorią selektywną, bo to czasownik narzuca wartość przypadku swoim podrzędnikom, zob.: *Jan pisze referat (pisać kogo? co?)*. *Jan słucha referatu (słuchać kogo? czego?)*. *Jan przysłuchuje się referatowi (przysłuchiwać się komu? czemu?)*. *Jan zachwyca się referatem (zachwycać się kim? czym?)*. *Jan mówi o referacie (mówić o kim? o czym?)*.

Liczba / Number / Numerus jest dla rzeczownika kategorią morfologiczną o wyraźnym związku z rzeczywistością i oznacza liczebność. W sposób naturalny odnosi się tylko do rzeczowników policzalnych. Rzeczowniki niepoliczalne mają liczbę jako kategorię arbitralnie narzuconą – albo pojedynczą (tzw. *singularia tantum*), jak np.: *wino, woda, tlen, Polska, Sosnowiec*, albo mnogą (tzw. *pluralia tantum*), np.: *drożdże, fusy, pomyje, Węgry, Katowice*. We współczesnym języku polskim liczba gramatyczna przyjmuje dwie wartości, tzn. może być pojedyncza (*singularis*) i mnoga (*pluralis*). Jednak w dawnej polszczyźnie istniała także liczba podwójna (*dualis*), będąca dziedzictwem prasłowiańskim. Służyła ona mówieniu i pisaniu o rzeczach występujących parami (parzystych). Dlatego rzeczownikom użytym w tej formie gramatycznej towarzyszyły często liczebniki *dwa, oba*, por. *dwa króla, oba miecza, dwie niewieście, dwie słońcy*. Liczby podwójnej używano jeszcze w XVI wieku, jak o tym zaświadcza choćby dwuwiersz z poematu *Szachy* Jana Kochanowskiego:

Na poły żywe białe, czarne konie,
Wął się prawie na obiedwie stronie.

W XVII wieku formy dualne stawały się coraz rzadsze, a w XVIII stuleciu znikły praktycznie zupełnie – wskutek działania tendencji do ekonomiczności języka zastąpiono je odpowiednimi formami liczby mnogiej. Jednak do dziś w języku polskim pozostały ślady po liczbie podwójnej, m.in. w odmianie rzeczowników, których desygnaty z natury rzeczy występują w parze, tj.: *ręce, uszy, oczy*. Już sam mianownik liczby mnogiej tych rzeczowników ma taką właśnie archaiczną postać: *ręce* (inne rzeczowniki żeńskie, których temat kończy się na *-k-*, mają w tym przypadku końcówkę *-i*, por. *butelki, bajki, książki, studentki*), *oczy, uszy* (inne rzeczowniki nijakie mają w M. lm końcówkę *-a*, por. *okna, zadania, słońca*). Oczywiście, w języku polskim występują również formy *oka* i *ucha*, ale nie odnoszą się one do narządów zmysłu (wzroku i słuchu), lecz mają zupełnie inne znaczenie: *oka* to otwory w sieci lub tłuszcz na powierzchni rosołu (stąd odmiana D. *ok*, C. *okom*, B. *oka*, N. *okami*, Ms. *o okach*), a *ucha* to uchwyty dzbanka, garnka, torby (stąd formy D. *uch*, C. *uchom*, B. *ucha*, N. *uchami*, Ms. *o uchach*). Pozostałościami liczby podwójnej są także formy niektórych przypadków zależnych przywołanych rzeczowników, tj.: *rękoma* (obok regularnej postaci N. lm *rękami*), *w ręku* (obok *w ręce*; co ciekawe, *w ręku* zaczęło oznaczać liczbę pojedynczą, podczas gdy zazwyczaj pozostałości po liczbie podwójnej mają znaczenie pluralne), *oczyrna* (obok *oczami*), *uszyna* (obok *uszami*).

Rodzaj / Gender / Genus dla rzeczownika nie jest kategorią fleksyjną; ma charakter słownikowy, jest podstawą podziału rzeczowników na deklinacje (męską, żeńską i nijaką), czyli jest kategorią klasyfikującą. Dla przymiotników i czasowników to kategoria składniowa, stanowi powielenie wartości rzeczownika. W języku prasłowiańskim, z którego wywodzi się polszczyzna,

Deklinacje praslawańskie / Common Slavonic declensions / urslawische Deklinationen

SAMOGLOSKOWE / <i>vocalic / vokalisiert</i>					SPÓLGLOSKOWA / <i>consonantal / konsonantisch</i>										
1.		2.		3.		4.		5.							
-o-	-jo-	-ü-	-a-	-ja-	-i-	-en-	-ę-	-es-	-er-	-bv-					
<i>m</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>ž</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>ž</i>	<i>ž</i>					
LICZBA POJEDYNCZA (SINGULARIS)															
M.	hog- o - o	lęt- o	plac- o	loż- o	syn- o	mog- o	duś- o	kost- o	gost- o	kam- o	im- o	agn- o	neb- o	mat- o	br- o
D.	hog- a	lęt- a	plac- a	loż- a	syn- u	mog- y	duś- ę	kost- i	gost- i	kam- en-e	im- en-e	agn- ę-e	neb- es-e	mat- er-e	br- av-e
C.	hog- u	lęt- u	plac- u	loż- u	syn- o ví	mog- ę	duś- i	kost- i	gost- i	kam- en-i	im- en-i	agn- ę-i	neb- es-i	mat- er-i	br- av-i
B.	hog- o	lęt- o	plac- o	loż- o	syn- o	mog- ę	duś- ę	kost- o	gost- o	kam- en-o	im- ę	agn- ę	neb- o	mat- er-o	br- av-o
N.	hog- om s	lęt- om s	plac- em s	loż- em s	syn- o mys	mog- o ję	duś- ęję	kost- o ję	gost- o mys	kam- en-om s	im- en-om s	agn- ę-om s	neb- es-om s	mat- er-om s	br- av-om s
Ms.	hog- ę	lęt- ę	plac- i	loż- i	syn- u	mog- ę	duś- i	kost- i	gost- i	kam- en-e	im- en-e	agn- ę-e	neb- es-e	mat- er-i	br- av-e
W.	hog- ę	lęt- o	plac- u	loż- e	syn- u	mog- o	duś- e	kost- i	gost- i	kam- y	im- ę	agn- ę	neb- o	mat- i	br- y
LICZBA MNOGA (PLURALIS)															
M.	hog- i	lęt- a	plac- i	loż- a	syn- o ve	mog- y	duś- ę	kost- i	gost- o ję	kam- en-e	im- en-a	agn- ę-e	neb- es-a	mat- er-i	br- av-i
D.	hog- o	lęt- o	plac- o	loż- o	syn- o v	mog- o	duś- o	kost- o	gost- o	kam- en-o	im- en-o	agn- ę-o	neb- es-o	mat- er-o	br- av-o
C.	hog- om s	lęt- om s	plac- em s	loż- em s	syn- o mys	mog- o mys	duś- om s	kost- o mys	gost- o mys	kam- en-om s	im- en-om s	agn- ę-om s	neb- es-om s	mat- er-om s	br- av-om s
B.	hog- y	lęt- a	plac- ę	loż- a	syn- y	mog- y	duś- ę	kost- o	gost- o	kam- en-i	im- en-a	agn- ę-e	neb- es-a	mat- er-i	br- av-i
N.	hog- y	lęt- y	plac- i	loż- i	syn- o ymi	mog- a mi	duś- ami	kost- o ymi	gost- o ymi	kam- en-om i	im- en-y	agn- ę-y	neb- es-y	mat- er-om i	br- av-om i
Ms.	hog- ę x	lęt- ę x	plac- ix	loż- ix	syn- o xx	mog- a xx	duś- axx	kost- o xx	gost- o xx	kam- en-om xx	im- en-om xx	agn- ę-om xx	neb- es-om xx	mat- er-om xx	br- av-om xx
W.	hog- i	lęt- a	plac- i	loż- a	syn- o ve	mog- y	duś- ę	kost- o	gost- o ję	kam- en-e	im- en-a	agn- ę-e	neb- es-a	mat- er-i	br- av-i
LICZBA PODWÓJNA (DUALIS)															
M.	hog- a	lęt- ę	plac- a	loż- i	syn- y	mog- ę	duś- i	kost- o	gost- o	kam- en-i	im- en-ę	agn- ę-ę	neb- es-ę	mat- er-i	br- av-i
D.	hog- u	lęt- u	plac- u	loż- u	syn- o vu	mog- u	duś- u	kost- o	gost- o	kam- en-u	im- en-u	agn- ę-u	neb- es-u	mat- er-u	br- av-u
C.	hog- oma	lęt- oma	plac- ema	loż- ema	syn- o yma	mog- a ma	duś- ama	kost- o yma	gost- o yma	kam- en-om a	im- en-om a	agn- ę-om a	neb- es-om a	mat- er-om a	br- av-om a
B.	hog- a	lęt- ę	plac- a	loż- i	syn- y	mog- ę	duś- i	kost- o	gost- o	kam- en-i	im- en-ę	agn- ę-ę	neb- es-ę	mat- er-i	br- av-i
N.	hog- oma	lęt- oma	plac- ema	loż- ema	syn- o yma	mog- a ma	duś- ama	kost- o yma	gost- o yma	kam- en-om a	im- en-om a	agn- ę-om a	neb- es-om a	mat- er-om a	br- av-om a
Ms.	hog- u	lęt- u	plac- u	loż- u	syn- o vu	mog- u	duś- u	kost- o	gost- o	kam- en-u	im- en-u	agn- ę-u	neb- es-u	mat- er-u	br- av-u
W.	hog- a	lęt- ę	plac- a	loż- i	syn- y	mog- ę	duś- i	kost- o	gost- o	kam- en-i	im- en-ę	agn- ę-ę	neb- es-ę	mat- er-i	br- av-i

podział na deklinacje wynikał z zupełnie innych przesłanek niż współcześnie w języku polskim – jego podstawą były przyrostki tematyczne, będące pozostałością po języku praindoeuropejskim (przodku języka prasłowiańskiego). Przy czym rozwój fonetyczny spowodował, że z biegiem czasu większość z nich zatraciła swą wyrazistość, stając się częścią końcówki fleksyjnej i/lub tematu fleksyjnego. Niemniej regularność tych przekształceń fonetyczno-morfologicznych sprawiła, że praindoeuropejskie sufiksy tematyczne zyskały w języku prasłowiańskim stałe kontynuanty, umożliwiające podział rzeczowników na pięć deklinacji, a mianowicie: pierwszą – obejmującą wyrazy z pierwotnym przyrostkiem *-o-* lub *-jo-*, drugą – z rzeczownikami z dawnym tematem na *-ŭ-*, trzecią – w której znalazły się słowa z przyrostkiem *-a-* lub *-ja-*, czwartą – według której odmieniały się rzeczowniki z dawnym sufiksem *-i-* oraz piątą – tzw. spółgłoskową, której podlegały tematy z rozszerzeniami: *-en-*, *-ę-*, *-es-*, *-er-*, *-bv-*. Skoro podstawą podziału na deklinacje prasłowiańskie był pierwotny przyrostek tematyczny, to do poszczególnych deklinacji mogły należeć rzeczowniki różniące się rodzajem. I faktycznie: w deklinacji pierwszej znalazły się rzeczowniki męskie i nijakie, w czwartej – męskie i żeńskie, a w piątej – męskie, żeńskie i nijakie (jedynie w drugiej były tylko męskie, a w trzeciej – tylko żeńskie). Modele odmiany rzeczowników prasłowiańskich przedstawiono w tabeli na stronie 8.

Warto się przyjrzeć nieco uważniej prasłowiańskiej deklinacji piątej, tzw. spółgłoskowej, która w języku polskim pozostawiła rozmaite ślady – częściowo regularne, a częściowo w postaci wyjątków:

Prasłowiańska deklinacja piąta, tzw. spółgłoskowa Common Slavonic fifth (“consonantal”) declension Fünfte urslawische Deklination, sog. konsonantische Deklination					
rodzaj męski masculine Maskulinum	rodzaj nijaki neuter Neutrum			rodzaj żeński feminine Femininum	
-en-	-en-	-es-	-ę-	-bv-	-er-
M. kam-y ↑ D. kam-en-e C. kam-en-i B. kam-en-ь	M. im-ę D. im-en-e C. im-en-i B. im-en-ь	M. neb-o D. neb-es-e C. neb-es-i B. neb-o	M. agn-ę D. agn-ę-e C. agn-ę-i B. agn-ę	M. br-y ↑ D. br-ьv-e C. br-ьv-i B. br-ьv-ь	M. mat-i ↑ D. mat-er-e C. mat-er-i B. mat-er-ь
<i>kolumna 1.</i>	<i>kolumna 2.</i>	<i>kolumna 3.</i>	<i>kolumna 4.</i>	<i>kolumna 5.</i>	<i>kolumna 6.</i>

Za regularną, tj. zgodną z prasłowiańską podstawą paradygmatyczną, należy uznać deklinację rzeczowników rodzaju nijakiego z końcówką *-ę* w mianowniku. Realizują one do dziś odmianę ze specyficznym rozszerzeniem tematu fleksyjnego w przypadkach zależnych. Należą tu dwie grupy wyrazów:

- ✓ z rozszerzeniem *-eń/-on-*:
 - *imię* – *imienia, imion*; *ramię* – *ramienia, ramion*; *znamię* – *znamienia, znamion* (grupa ta realizuje sposób odmiany przedstawiony w kolumnie 2.)
- ✓ z rozszerzeniem *-ęć/-ę-*/*-ę-*/*-ę-*/*-ę-*:
 - *jagnię* – *jagnięcia, jagnięta, jagniąt*; *cielę* – *cielęcia, cielęta, cieląt*; *dziewczę* – *dziewczęcia, dziewczęta, dziewcząt* (grupa ta realizuje sposób odmiany przedstawiony w kolumnie 4.).

W deklinacji rzeczowników odmieniających się pierwotnie według modeli zaprezentowanych w pozostałych kolumnach (tzn. 1., 3., 5. i 6.) w języku polskim wprowadzono rozmaite innowacje, przez co niektóre formy odmiany tych rzeczowników trzeba uznać za nieregularne z historycznego punktu widzenia. Mianowicie:

- ✓ w odmianie rzeczowników typu **kamy*, **strumy* (zob. kolumna 1.) nastąpiło tzw. wyrównanie analogiczne, tzn. ujednoczenie postaci tematu fleksyjnego poprzez wprowadzenie do mianownika liczby pojedynczej przyrostka rozszerzającego, pojawiającego się w przypadkach zależnych, por.: psł. **kamy*, *kamene* > pol. *kamień*, *kamienia* czy psł. **strumy*, *strumene* > pol. *strumień*, *strumienia* (ściślej: ujednoczenie to jest wynikiem wyrównania M. lp do B. lp); podobnie psł. rzeczowniki żeńskie typu **kry*, **bry*, tj. z rozszerzeniem *-v-* (zob. kolumna 5.) przejęły ów rozszerzający przyrostek do mianownika, dlatego dziś mówimy: *brew*, *brw* (tu również pierwotną formę M. lp wyparła w istocie postać B. lp);
- ✓ rzeczowniki rodzaju nijakiego z końcówką *-o* w mianowniku i rozszerzeniem *-es-* we wszystkich przypadkach zależnych poza biernikiem (zob. kolumna 3.) w zdecydowanej przewadze straciły owo rozszerzenie w odmianie; pozostało ono jedynie w deklinacji rzeczownika *niebo*, który w liczbie mnogiej obok standardowych form odmiany, tj.: M. *nieba*, D. *nieb*, C. *niebom*, B. *nieba*, N. *niebami*, Ms. *w niebach*, przybiera także postaci z tematem rozszerzonym o pierwotny przyrostek *-es-*, tj.: M. *niebiosa*, D. *niebios*, C. *niebiosom*, B. *niebiosa*, N. *niebiosami*, Ms. *w niebiosach*; współcześnie formy z tematem rozszerzonym o dawny przyrostek *-es-* – choć regularne z historycznego punktu widzenia – postrzegane są jako nieco archaiczne i dlatego w zasadzie nie używa się ich w codziennych sytuacjach komunikacyjnych (są one charakterystyczne dla stylu bardzo podniosłego, dlatego można spotkać je przede wszystkim w tekstach religijnych);
- ✓ rzeczownik *mac* ‘matka’ pochodzący od psł. **mati* (kolumna 6.) zastąpiono w języku polskim formacją *matka*, która z punktu widzenia słowotwórstwa historycznego jest spieszczeniem (sufiks *-ka* do dziś ma funkcję zdrabniającą, spieszczającą: *lampka*, *ławeczka*, *nóżka*) znaczącym tyle co ‘mamusia’ (współcześnie jest to, oczywiście, wyraz neutralny pod względem nacechowania emocjonalnego); forma mianownikowa *mac*, będąca regularnym kontynuantem psł. **mati*, przetrwała jedynie w popularnym wulgaryzmie oraz jako morfem rdzenny w wyrazach takich, jak *macica* czy *maciora*; z kolei temat poszerzony o przyrostek tematyczny *-er-* zachował się w rzeczowniku *macierz*, będącym podniosłym określeniem ojczyzny (por. *powrót Śląska do macierzy*, *Polska Macierz Szkolna*) oraz używanym w terminologii stosowanej w matematyce, informatyce i biologii.

* * *

Znajomość prasłowiańskiej podstawy paradygmatycznej pozwala uświadomić sobie, że wiele rzeczownikowych form fleksyjnych – z punktu widzenia gramatyki opisowej traktowanych jako wyjątki od obowiązujących współcześnie reguł – ma historyczne uzasadnienie. Warto przy tej okazji zauważyć, że pierwotne formy odmiany niektórych rzeczowników zachowały się też w postaci tzw. archaizmów fleksyjnych w utartych wyrażeniach i zwrotach frazeologicznych. Spróbujmy zatem wyjaśnić teraz, jakie jest pochodzenie form, które z perspektywy synchronicznej postrzegane są jako nieregularne, osobliwe.